

ARBEID, DE PROZAC VAN DE VERZORGINGSSTAAT

JAN STEYAERT²

DIVERSE ARBEIDSTIJDEN

“De helft van alle mensenjaren verloopt in hulpbehoevendheid.” (de Swaan, 1976). De gemiddelde levensverwachting in Vlaanderen en Nederland ligt rond de 80 jaar. Ruwweg de eerste twintig (kinderopvang, onderwijs) én de laatste twintig levensjaren (pensioen, verzorgingshuis, ...). worden in 'hulpbehoevendheid' doorgebracht. De middelste 40 jaar bestaan dan uit arbeidsmarktparticipatie, m.a.w. uit werken. De verzorgingsstaat, zoals die in de tweede helft van de vorige eeuw is opgebouwd, is één lange oefening om een gezond evenwicht te zoeken tussen 'halen en brengen', tussen 'leunen en steunen'. Maar dat evenwicht vinden en behouden wordt in toenemende mate bemoeilijkt door een vergrijzende bevolking, een lage arbeidsmarktparticipatie en een langere jeugd. Dat laatste zien we niet direct als een probleem want het wordt veroorzaakt door de hogere deelname aan het (hoger) onderwijs. En dat is een investering in de toekomst die kansen creëert om in de geglobaliseerde economie overeind te blijven. Anders ligt het met vergrijzing en arbeidsmarktparticipatie, die vormen meer een bedreiging dan een kans. In Vlaanderen gaat nu vooral politieke aandacht naar de eerste oorzaak met discussies over het loopbaaneinde en het generatiepact. In Nederland speelt die discussie ook wel, maar beduidend minder. De meeste energie gaat daar naar de lage arbeidsmarktparticipatie. Wellicht moeten de oorzaken daarvoor gevonden worden in het andere pensioenstelsel, waarbij in Nederland de via de overheid georganiseerde eerste pijler beduidend minder belangrijk is dan in Vlaanderen.

Nederland behoort in de Europese Unie tot de landen met de laagste deelname aan de arbeidsmarkt van burgers op actieve leeftijd (15-64 jaar). België heeft de allerlaagste deelname (Schulte Nordholt, 2005). In percentage uitgedrukt doet

respectievelijk 73,5% en 60,4% van de bevolking er mee. Dat is niet opvallend laag, maar het aantal uren is dat wel. Iemand die werkt doet respectievelijk gemiddeld 989 en 893 uur betaalde arbeid per jaar. Dat steekt schril af tegen bijvoorbeeld de 1225 en 1215 uur van Oostenrijk en Groot Brittannië. Alle druk-druk-druk huishoudens die op het spitsuur van het leven een huishouden, kinderen en werk trachten te combineren, zullen het moeilijk geloven. Toch werken we in Nederland en België niet al te veel in vergelijking met andere tijden en andere plaatsen. Wel is de arbeidstijd hier ongelijk verdeeld door de concentratie ervan bij dertigers en veertigers, en grote 'vrije tijd' van werklozen en gepensioneerden. Het vergroten van de arbeidsmarktparticipatie zou dus best samengaan met het evenwichtiger verdelen van de druk van de 'veeleisende samenleving' (Breedveld & van den Broek, 2004).

ARBEIDSACTIVERING

De economische basis voor de verzorgingsstaat ligt bij afdrachten op arbeidsloon en consumptie. Zolang dat de basis blijft (en niet afdrachten op energieverbruik of kapitaalsbezit), kan de verzorgingsstaat maar vitaal blijven als er voldoende mensen werken (of de BTW fors verhoogd wordt, wat een weinig realistisch scenario is). De schoonzoon van Marx mag dan al een pleidooi gehouden hebben voor het 'recht op luiheid' (Lafargue, 1880), als samenleving kunnen we ons echt niet veroorloven dat al te veel burgers dat recht realiseren. Bij de geboorte van de verzorgingsstaat was er dan ook sprake van een bevruchting door twee 'vaders': Keynes (economie van volledige tewerkstelling) en Beveridge (via de overheid georganiseerde solidariteit). Het recht op arbeid van Keynes was de natuurlijke pendant van het recht op onderwijs en zorg van Beveridge. Beiden hielden elkaar in evenwicht, beiden hadden elkaar nodig (Lindbeck, 1997).

Die koppeling tussen een zo groot mogelijke groep werkende burgers om de zo grootst mogelijke solidariteit met zorgbehoevende burgers mogelijk te maken, wordt in Nederland met regelmaat en met een groeiende 'sense of urgency' op de agenda gezet. In 1990 deed de invloedrijke Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid dat met het rapport 'Een werkend perspectief'. Daarin wordt de problematiek van de werkloosheid verruimd tot die van een hogere arbeidsmarktparticipatie. Dat leidt tot een pleidooi voor een beleid gericht op activering van burgers die wel op de actieve leeftijd zijn maar om wat voor reden dan ook niet op de arbeidsmarkt actief zijn. "Werk, werk, werk" werd de slogan van de

achtereenvolgende paarse kabinetten. In 2001 ruimt PvdA baan voor een door het CDA getrokken kabinet, Wim Kok wordt vervangen door Jan Peter Balkenende. Maar de focus op een actief arbeidsmarktbeleid blijft. 'Meedoen, meer werk, minder regels' is de titel van het hoofdlijnenakkoord van Balkenende II. En Europa slaat ondertussen ook al enkele jaren op dezelfde trom, met als opvallend ijkpunt de doelstelling uit het Lissabon akkoord van 2000 om een participatiegraad van 70% te bereiken tegen 2010. In Vlaanderen spreken we van een 'actieve welvaartstaat' en we bedoelen daarmee hetzelfde.

CALCULERENDE BURGERS

De aandacht voor grotere participatie op de arbeidsmarkt wordt in Nederland niet alleen gevoed door bekommernis over de juiste macro-economische balans tussen leunen en steunen. Er speelt ook een moreel-ethische dimensie mee in het debat: wie heeft recht op steun en wie niet. Op het terrein van gezondheid kwam die dimensie begin 2006 erg op de voorgrond met de uitspraak van Floris Sanders, afscheid nemend voorzitter van de Raad voor Volksgezondheid en Zorg, dat 'wie niet stopt met chips eten, meer premie moet betalen' (NRC, 24 januari 2006). Een stevige uitspraak die de verantwoordelijkheid voor je eigen gezondheid in de kijker zet en solidariteit voorwaardelijk maakt. Op het terrein van werkloosheid en arbeid is er een vergelijkbare moreel-ethische dimensie in de discussie gebracht door twee studies begin jaren negentig. Er was het proefschrift van Godfried Engbersen over publieke bijstandsheimen. Hij komt tot een typologie van werklozen, waarin vooral de calculerende werklozen opvielen. Deze "maken nauwelijks gebruik van de formele kanalen en middelen voor het verkrijgen van werk of een hoger consumptieniveau. Zij zijn op korte termijn ook niet op zoek naar werk. Zij verwerven extra inkomsten via misbruik of oneigenlijk gebruik van het stelsel van sociale zekerheid" (Engbersen, 1990, p. 27). De al genoemde Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid zet dat iets later in een ruimer kader en noemt het 'de calculerende burger'. Die loopt er de kantjes af en past zijn gedrag zodanig aan dat hij/zij zo min mogelijk investeert in het collectieve deel van de samenleving maar er wel zoveel mogelijk uithaalt.

Die analyses uit de jaren negentig zijn nog steeds levendig. Toen NRC midden oktober 2005 een artikel publiceerde over het leven van moeders in de bijstand (ons leefloon), ontstond er een felle discussie of die drie bijstandsmoeders (en bij veralgemening, alle bijstandsmoeders) wel recht hadden op steun en of ze zich er

niet al te makkelijk van afmaken. Waarom mag een bijstandsmoeder blijven leven van een uitkering omdat ze anders pas om half zeven zou kunnen koken, terwijl zoveel werkende burgers wel in dat ritme zitten, vraagt OPZIJ-columnist Jolande Withuis zich af (NRC, 27 oktober 2005). Worden de uitkeringen niet te makkelijk uitgedeeld? Is er geen 'dependency culture' ontstaan die fnuikend is voor de zelfredzaamheid van burgers? Dezelfde discussie speelt mee in het debat over laaggeschoolden op de arbeidsmarkt. We leven in toenemende mate in een kenniseconomie, waar intellectuele en sociale vaardigheden iemands kansen sterk bepalen. Laaggeschoolden zijn in die situatie kwetsbaar. Een deel van de discussie richt zich daarbij op de jongeren zelf, die spijbelen en vroegtijdig school verlaten 'zonder startkwalificatie'. Laaggeschooldheid wordt bijna een zelfgekozen handicap die dan ook minder solidariteit verdient, zoals de eerder genoemde ongezonde chips-eter.

VAN STEUN NAAR SANCTIE

Hoe krijgt de vernieuwde aandacht voor arbeidsmarktparticipatie nu vorm? Begin jaren negentig lag het accent van het overheidsbeleid nog op het verleiden van niet-actieve burgers tot deelname aan de arbeidsmarkt, het vergroten van de groep burgers die steunen. Dat was vooral relevant voor vrouwen en oudere mannen, die opvallend weinig betaalde arbeid verrichtten. Dat beleid zorgde in combinatie met een sterke economische groei voor een gevoelige stijging van de activiteitsgraad. Voor mannen nam die toe van 60 naar 70%, voor vrouwen van 25 naar 45%. Midden de jaren negentig begint het zwaartepunt te verschuiven naar het terugdringen van wie van een uitkering leeft. Men wil het aantal burgers verkleinen dat leunt op collectieve verzorgingsarrangementen. Dat gebeurt onder meer via de Nieuwe Algemene Bijstandswet (1996) en de herziening van de wet op arbeidsongeschiktheid (WAO, in 1993). De slogan wordt nu 'werk boven uitkering': een uitkering mag iemand uit de armoede houden, maar biedt nauwelijks nog perspectief om opnieuw aansluiting te vinden bij de samenleving. Daarom moet er voluit geïnvesteerd worden in 'sociale activering'. In de tweede helft van de jaren negentig gebeurt dat nog ondersteunend via de zogenaamde 'sluitende aanpak'. Maar even later - rond de eeuwwisseling - wordt de analyse gemaakt dat scholing en onderwijs alleen niet voldoende is en dat de motivatie van werkzoekenden een belangrijke factor is voor de werkhervatting (Vollaard & Koning, 2000).

Daarom wordt er meer werk gemaakt met een sanctiebeleid. Opvallende doelgroepen worden de arbeidsongeschikten (de WAO-ers) en de mensen in bijstand (de leefloners). Waarbij we niet mogen vergeten dat er in Nederland meer burgers een bijstandsuitkering hebben dan er in Vlaanderen een leefloon krijgen. Dat komt omdat de werkloosheidsuitkering in Nederland beperkt is in de tijd en afhankelijk van de duur van de voorafgaande tewerkstelling. Maximaal bedraagt de periode vijf jaar. Zo komt het dat een stad als Rotterdam ongeveer 40.000 mensen in de bijstand heeft op een bevolking van 600.000. Antwerpen heeft op een bevolking van 470.000 'slechts' een kleine 7.000 mensen met financiële steun (leefloon en financiële bijstand). De WAO of Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering is in 1967 geïntroduceerd voor burgers op actieve leeftijd die slechts in beperkte mate of niet kunnen werken. Tot begin jaren negentig werd veel gebruik gemaakt van dit stelsel om economische herstructureringen mogelijk te maken. Op het 'hoogtepunt' van de WAO waren er daardoor bijna één miljoen Nederlanders die een arbeidsongeschiktheidsuitkering kregen. Lubbers had begin jaren negentig dat getal trouwens een politieke lading gegeven door te zeggen dat hij zou opstappen als het bereikt werd. Het huidige kabinet heeft de doelstelling geformuleerd om het aantal WAO-ers terug te dringen met 30%: van ongeveer één miljoen naar ongeveer 700.000.

DOSERING VAN DE UITKERING

Voor een deel wordt dat nu geprobeerd door de vervanging van de WAO-wet door een wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). Daarin krijgen alleen burgers die volledig en duurzaam arbeidsongeschikt zijn nog een uitkering. Wie gedeeltelijk arbeidsongeschikt is wordt geacht voor dat deel te werken en krijgt verder een aanvulling op het loon. Gevolg: als er niet gedeeltelijk gewerkt wordt, dreigt er armoede. Die WIA-regeling is wel alleen van toepassing op nieuwe situaties. Voor de bijna miljoen burgers die nog onder de oude WAO-regeling vallen, wordt pas een grote verandering verwacht door de sinds 2004 ingezette grondige 'herkeuring'. Dat is twee keer eerder gebeurd, in 1987 en 1993. Wie ooit arbeidsongeschikt bevonden is, moet opnieuw bij de arts of arbeidskundige komen, die opnieuw vaststelt of er sprake is van arbeidsongeschiktheid. Daarbij worden strengere regels gehanteerd. Vooral bij 'moeilijk objectiveerbare' klachten zoals psychische of rugklachten ligt dat niet eenvoudig. Vakbonden en linkse partijen verzetten zich daarom tegen die herkeuring en talrijke burgers maken gebruik van rechtsbijstandverzekeringen om er bij de rechtbank een zaak van te maken. Het gevolg is

dat het aantal WAO-uitkeringen wel daalt, maar dan traag. Met ongeveer 5.000 uitkeringen per maand minder zal er ongeveer 60 jaar nodig zijn om de doelstelling van het kabinet te halen. Toch is er sprake van een trendbreuk want de continue stijging werd omgezet in een continue daling.

De andere weg naar meer arbeidsmarktparticipatie is de Wet Werk en Bijstand (WWB, in werking vanaf 1-1-2004). Hier staat het vinden van werk en eigen inkomsten voorop. De sollicitatieplicht wordt uitgebreid en het begrip 'passende arbeid' wordt vervangen door 'algemeen geaccepteerde arbeid'. Daardoor gaat het niet langer om werk dat bij de opleiding of interesse van iemand hoort, maar om wat algemeen aanvaard is als arbeid. Een vertaler-tolk kan ook gevraagd worden om als magazijnier aan de slag te gaan. De uitkeringen worden flexibel en gekoppeld aan het 'betoond verantwoordelijkheidsbesef'. Iemand die zich niet voldoende inspant om vanuit zijn uitkeringssituatie te 'emanciperen' naar zelfredzaamheid, kan een kleinere uitkering krijgen. Maar dé innovatie van de WWB zit in de decentralisering van het beleid en het budget naar de gemeenten. Die krijgen de volle verantwoordelijkheid en de eventuele overschotten op de budgetten die ze er vanuit de rijksoverheid voor krijgen, mogen ze houden en aan andere dingen besteden. Maar de tekorten moeten ze ook uit eigen middelen ophoesten. Een dergelijke constructie is natuurlijk de ideale context voor minder sociale interventies. Veel gemeenten zijn actief aan de slag gegaan met een 'work first' strategie, ook bekend als het Wisconsin model. Daarbij starten burgers vanaf dag één van hun uitkering meteen met hun reïntegratie. En dat kan dus ook betekenen dat je washandjes of klerhangers gaat sorteren, zwerfvuil opruimen of relatiegeschenken inpakken. Kwestie van aan een dagritme te wennen. Deze strategie lijkt de instroom in de bijstand te verkleinen. Maar de vraag blijft of dat het gevolg is van het terug onderwijs volgen of zelf werk vinden (ondanks slechtere prestaties van de economie), of van de 'work first' benadering die mensen afschrikt en hen zo in armoede of in het illegale circuit duwt.

CONTROLE EN UITBESTEDING

Behoudens de al beschreven verschillen in strategie en beleid zijn er tussen Vlaanderen en Nederland nog een drietal thema's waarop duidelijk een andere sociaal-politieke keuze gemaakt wordt. De controles op het onrechtmatig krijgen van uitkeringen zijn forser. Zo wordt in de provincie Overijssel via de watermaatschappij gecontroleerd waar minder dan tien kubieke meter water per jaar verbruikt wordt.

Dat leidt tot controle of op dat adres niemand is ingeschreven die als alleenstaande een uitkering krijgt, maar feitelijk elders samenwoont. Landelijk is er controle op wie jaarlijks meerdere auto's koopt en verkoopt via de databank van kentekens van auto's (in Nederland heeft elke auto een vaste nummerplaat, en is die niet verbonden met chauffeurs zoals in België). Daarop volgt dan controle of daar iemand een uitkering heeft en in het zwarte circuit wat bijklust als garagist. Met dergelijke projecten werd in 2004 voor 200 miljoen euro aan uitkeringsfraude opgespoord. In Vlaanderen bestaan er ook wel sociale inspectieteams, maar die zijn kleiner en minder zichtbaar. In Nederland zijn de media een strategische partner om te werken aan het verhogen van de 'controlebeleving', de subjectieve inschatting van burgers dat uitkeringsfraude ontdekt en bestraft wordt. De totale opbrengst van deze aanpak ligt dan ook hoger dan de genoemde 200 miljoen, aangezien er ook een preventieve werking uitgaat van de controles. Of die preventieve werking uitsluitend de tot sociale fraude verleide uitkeringstrekker treft, dat blijft onbekend.

Een ander opvallend verschil met Vlaanderen is dat het budget en beleid dan wel bij de lokale overheid terecht kwam, maar zij zijn de uitvoering ervan gaan uitbesteden aan publieke en vooral private reïntegratiebedrijven. In Vlaanderen zijn de eerste voorzichtige stappen in die richting pas gezet bij de VDAB. Dat is een trend die in de jaren tachtig begonnen is (Gilbert, 2002, pp. 99-134): in de geest van het 'nieuw publiek management' wordt effectiviteitswinst en kwaliteitsverhoging verwacht van de toepassing van de managementstijl van de private sector op de publieke sector. Of dat klopt is alvast voor arbeidsactivering en reïntegratie zeer twijfelachtig (van Berkel & van der Aa, 2005). Wel zijn er de afgelopen jaren heel wat reïntegratiebedrijven bijgekomen, als paddestoelen na een regenperiode. In de eerste jaren waren de gemeenten verplicht om de uitvoering van reïntegratietrajecten uit te besteden, vanaf 2006 krijgen ze meer vrijheid en kunnen ze er ook voor kiezen om zelf reïntegratiewerk binnen de eigen organisatie uit te voeren. Die wijziging komt er op vraag van het parlement en is duidelijk tegen de zin van het kabinet. De verantwoordelijke staatssecretaris schrijft daarover: "Wel zal ik gemeenten blijven oproepen om niet terug te vallen in oude automatismen met betrekking tot gesubsidieerde arbeid en de geboden ruimte te gebruiken om de kwaliteit van het gemeentelijke reïntegratiebeleid te verbeteren. Reïntegratiebedrijven, mits op professionele wijze aangestuurd, kunnen daarbij een meerwaarde hebben." (van Hoof in brief aan Tweede Kamer, 3 juni 2005).

NORMALISERING TROEF

Dat brengt ons bij een derde verschil tussen Vlaanderen en Nederland. Het Nederlandse beleid is volledig gericht op reïntegratie op de normale arbeidsmarkt. Vormen van gesubsidieerde arbeid zijn er alleen mogelijk als onderdeel van een reïntegratietraject. De vroegere in- en doorstroombanen (ID-banen, opvolger van de Melkertbanen) werden stopgezet. Dat betekende ineens meer mensen met een uitkering en minder mensen die werken in de sociale en culturele sector. Van een sociale economie zoals we die in Vlaanderen kennen, gefinancierd met dienstencheques of via artikel 60 § 7 of artikel 61, daarvan is er in Nederland geen sprake. Je werkt op de gewone arbeidsmarkt of je zit in een reïntegratietraject met een uitkering en korte werkstages om daar zo snel mogelijk te geraken. Toch ontstaat er nu opnieuw discussie over het invoeren van gesubsidieerde arbeid. Gemeenten krijgen wellicht vanaf januari 2007 ruimte om met 'participatiebanen' te werken. Er wordt ook daar gezocht naar wegen om de markt van huishoudelijke taken (poetsen, strijken, ...) te organiseren. De huidige wetgeving werkt nauwelijks en veel van deze activiteiten zitten dan ook buiten het formele arbeidscircuit (lees: in het zwart). De Raad voor Werk en Inkomen adviseerde omwille van de hoge kosten en administratieve lasten niet met het Belgische systeem van dienstencheques te gaan werken, maar pleit voor een apart fiscaal statuut. Daarbij zou onder een inkomen van ongeveer 500 euro per maand geen sociale zekerheid en andere afdrachten betaald moeten worden. Er zou dan ook geen sprake zijn van CAO's en dergelijke (RWI, 2006). De PvdA heeft het kabinet alvast opgeroepen om daar nu al werk van te maken en niet te wachten tot na de nationale verkiezingen (Bos & Bussemaker, 2006).

De conclusie is dat Nederland kiest voor het vergroten van arbeidsmarktdeelname om individuele burgers uit kansarmoede en vereenzaming te halen én om tegelijk de collectieve verzorgingsstaat economisch overeind te houden. De middelen worden lokaal ingezet en uitbesteed naar reïntegratiebedrijven. Opvallend is ook de aandacht voor de individuele werkloze, die door strenge controle en intensieve trajecten een stevige druk richting arbeidsmarkt voelt. De afwezigheid van een sociale economie en van acties naar werkgevers om meer arbeidsplaatsen te scheppen, wijst op een nog onvoltooid landelijk beleid. Dat is een gemiste kans, want arbeid is net als onderwijs een goed kader voor integratie en emancipatie. Maar het sociaal-culturele debat woedt nu eenmaal harder dan het sociaal-economische debat: "Er is meer gediscussieerd over burqa's dan over banen, meer over

de islam dan over onderwijs.” (Hilhorst, Volkskrant, 24-1-2006). Op dit vlak kan Nederland nog wat leren van onze sociale economie. Discussies gaan hier over verbetering van het bestaande aanbod en niet over de grote leegte. Lokaal beleid kan dat onvoltooide werk in Nederland voltooien als de wethouder en de sociale dienst daarvoor genoeg visie en macht hebben. Helaas is daar vaak sprake van een 'machteloosheid van eigen makelij' dat van onvoltooid beleid een asociaal beleid maakt: “het schrappen van de uitkering is dan belangrijker dan de verzekering dat mensen deelnemen aan de samenleving.” (Hilhorst, 2005).

De armoedemonitor laat dan ook een toename van het aantal armen zien in Nederland in de periode 2002-2005 (Vrooman et al., 2005). Dat was trouwens ook het resultaat van het Wisconsin model, dat het aantal uitkeringen deed dalen maar ook het aantal armen deed toenemen, deels door toename van de 'working poor'. Laat dat een waarschuwing zijn voor Vlaanderen, waar met interesse gekeken wordt naar 'work first' ervaringen. Mensen uit de uitkering begeleiden is prima, een slimme combinatie van de wortel en de stok is wellicht nodig, maar laat het dan wel begeleiding zijn in de richting van betalende arbeid en niet richting armoede.

Gelukkig zijn er af en toe verkiezingen. Zo kreeg de Nederlandse burger begin maart 2006 de kans om sterkere wethouders te kiezen. Daarbij is trouwens duidelijk voor een andere politiek gekozen (CDA verliest bijna driehonderd zetels in gemeenteraden en VVD ruim honderd, PvdA wint er bijna zevenhonderd en SP bijna tweehonderd, het land kleurt op lokaal niveau dieprood). Of die andere keuze ook een 'sociaal dividend' oplevert, zal de volgende weken en maanden moeten blijken als de nieuwe wethouders bekend worden en de lokale raadsprogramma's vorm krijgen. Verontrustend is wel dat de partijen in hun programma voor de lokale verkiezing nauwelijks wat gezegd hebben over dit deel van hun beleid (of over de WMO, zie vorige 'gluren bij de burens'). Bovendien voelt de kiezer zich niet echt betrokken. Hoewel gemeentelijk beleid de afgelopen jaren fors aan belang gewonnen heeft, nam slechts 58,2% van de kiezers deel aan de lokale verkiezingen.

Jan Steyaert woont in Antwerpen maar werkt in Nederland (als lector bij de Fontys Hogeschool Sociale Studies in Eindhoven) en in Groot-Brittannië (als research fellow aan de University of Bath). Deze kosmopoliet is bereikbaar via jan@steyaert.org

Eindnoten

- 1 Zo ging het in den Haag niet om 'handje schudden' als zodanig, maar om het ruimere kader van respectvolle communicatie met gemeentepersoneel en geloofwaardige inspanningen om werk te vinden.
- 2 Met dank aan Frederiek van de Ploeg (dienst Werk, Zorg en Inkomen, Gemeente Eindhoven) en Marijke Hadermann (OCWM Antwerpen) voor hun reacties op een werkversie van deze tekst.

Verwijzingen

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid op <http://www.wrr.nl/>

Raad voor Werk en Inkomen op <http://www.rwi.nl/>

Bos, W., & Bussemaker, J. (2006), *Help onderklasse aan werk*, Volkskrant, 2 maart.

Breedveld, K., & van den broek, A. (2004), *De veeleisende samenleving*, den Haag, SCP.

de Swaan, A. (1976), *De mens is de mens een zorg, over verstatelijking van verzorgingsarrangementen*, De gids(1/2).

Engbersen, G. (1990), *Publieke bijstandsgeheimen, het ontstaan van een onderklasse in Nederland*, Leiden, Stenfert Kroese.

Gilbert, N. (2002), *Transformation of the welfare state, the silent surrender of public responsibility*, Oxford, Oxford university press.

Hilhorst, P. (2005), *Machteloosheid van eigen makelij*, Utrecht, Divosa.

Lafargue, P. (1880), *Recht op luiheid (heruitgave)*, Amsterdam, De dolle hond.

Lindbeck, A. (1997), *Full employment and the welfare state*, *The American economist*, 41(1), 3-14.

RWI. (2006), *Huis houden op de markt, advies persoonlijke dienstverlening*, den Haag, RWI.

Schulte Nordholt, E. (2005), *Hoeveel uren werken we in Nederland?*, *Economisch-statistische berichten*, 148-149.

van Berkel, R., & van der Aa, P. (2005), *The marketization of activation services: A modern panacea? Some lessons from the dutch experience*, *Journal of European Social Policy*, 15, 329-343.

Vollaard, B., & Koning, P. (2000), *Arbeidsbemiddeling en -reintegratie van werklozen, welke rol heeft de overheid te spelen?*, den Haag, Centraal Planbureau.

Vrooman, C., Soede, A., Dirven, H.-J., & Trimp, R. (Red.), (2005), *Armoedemonitor 2005*, den Haag, SCP.